

Protestantismus in den baltischen Landen und in Litauen. Nation und Konfession vom 16. Jahrhundert bis 1918, hrsg. v. Matthias Asche, Werner Buchholz, Mathias Niendorf, Patrick Schiele, Anton Schindling (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, Bd. 170), Aschendorff Verlag, Münster 2021, ss. 560, ISSN 0171-3469, ISBN 978-3-402-11597-8

Przedmiotem niniejszego omówienia jest tom zawierający artykuły powstałe na podstawie referatów wygłoszonych na konferencji, która odbyła się w dniach 21–23 listopada 2013 r. w Tybindze. Osiem lat przerwy, jakie minęły od konferencji do publikacji tomu, redaktorzy tłumaczą w przedmowie chorobą, a następnie śmiercią profesora Antona Schindlinga (1947–2020), określonego jako „główny wydawca” tomu oraz *primus motor* projektu. Niezależnie od opóźnienia omawianą publikację należy z jednej strony postrzegać w ogólnym kontekście przypadającego w 2017 r. 500-lecia wystąpienia Marcina Lutra, będącego symbolicznym początkiem nowożytnej reformacji, z drugiej strony – jako kontynuację projektu realizowanego od 2004 r., którego efektem są cztery tomy, wydane także w wydawnictwie Aschendorff pod redakcją trójki spośród wydawców omawianej tu pozycji: Matthiasa Aschego, Wernera Buchholza oraz właśnie Antona Schindlinga¹. Ponieważ wspomniane pozycje nie były dotychczas recenzowane na łamach „Zapisek Historycznych”, warto także im poświęcić nieco uwagi.

Przywołane tomy są plonem kilku konferencji, które odbyły się w Greifswaldzie (2004, 2005, 2007), Tallinnie (2006) oraz Rydze (2008). Całość daje dość ciekawy, chociaż – od strony formalnej i treściowej – zróżnicowany materiał. Obszar będący przedmiotem zainteresowania jest określony jako „baltische Lande”. O ile w syntezie z 1994 r. użyte pojęcie „baltische Länder” odnosi się do historycznych Inflant, a później „bałtyckich prowincji Rosji”, aczkolwiek bez uwzględnienia Łatgalii (Inflant Polskich) (co można tłumaczyć tym, że tom ukazał się w serii „Deutsche Geschichte im Osten Europas”²), o tyle w omawianej serii zakres terytorialny i zwłaszcza ujęta w tytule specyfikacja wydaje się mniej precyzyjna i mniej konsekwentna. Wydawcy wprawdzie w programowym tekście w pierwszym tomie wyjaśniają, że użyte przez nich pojęcie jest stosowane w opozycji do „nowoczesnych” „baltische Länder” oraz „Baltikum”, które

¹ *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721* (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, Bd. 69–72), T. 1–4, hrsg. v. Matthias ASCHÉ, Werner BUCHHOLZ, Anton SCHINDLING, Münster 2009–2012. W częściach 1 i 2 jako współpracujący z wydawcami wymieniony jest na stronie tytułowej Magnus von Hirschheydt, a w częściach 3 i 4 obok niego jeszcze Markus Gerstmeier i Jana Olschewski. Poszczególne tomy mają dość zróżnicowaną objętość: 1 – ss. 307, 2 – ss. 217, 3 – ss. 184, 4 – ss. 215.

² *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*, hrsg. v. Gert von PISTOHLKORS, Berlin 1994.

jako charakterystyczne dla „politycznej geografii” XIX i XX w. uznają za anachroniczne, także dlatego, że terminy te uwzględniają również Litwę, która „należała do zupełnie innego kontekstu historycznego i polityczno-terytorialnego” (s. 31). Z jednej strony jednak równocześnie została tu uwzględniona Łatgalia (choć brakuje odrębnego artykułu traktującego wyłącznie o tym regionie), od co najmniej drugiej połowy XVII w. należąca do tego samego „kontekstu” co Litwa, a także Kurlandia, pozostająca w orbicie wpływów polsko-litewskiej Rzeczypospolitej, w tym prowadzonej przez jej władze polityki konfesyjnej. Z drugiej strony zakres owych czterech tomów wykracza poza tradycyjnie rozumiane kraje bałtyckie, bo w tytule uwzględniona jest Ingria, a w niektórych materiałach także Finlandia. Wymienione w podtytule terytoria budzą też inne wątpliwości co do kryterium doboru. Uwzględnienie w tym zestawie Ozylii wynika prawdopodobnie z faktu, że stanowiła ona terytorium dość długo w epoce nowożytnej (1560–1645) należące do Danii. W takim przypadku jednak należałoby również omówić tzw. ziemię piltyńską (powiat piltyński, niem. Stift Pilten), także charakteryzującą się pewną specyfiką rozwoju. W zakresie chronologicznym początkowa cezura (rok 1500) jako data orientacyjna jest zrozumiała, natomiast cezura końcowa (rok 1721, pokój w Nystad i przejście większości terytoriów inflanckich przez Rosję) może budzić pewne wątpliwości, chociażby dlatego, że Łatgalia weszła w skład imperium rosyjskiego w 1772 r., a Kurlandia – dopiero w 1795 r.

Jak wspominałem, struktura tomów jest dość zróżnicowana i nierównomierna, nie przypominają one klasycznych tomów pokonferencyjnych z artykułami zbudowanymi na podstawie wygłoszonych na konferencjach referatów. Mamy oczywiście tego typu teksty o rozmiarach kilkunastu czy dwudziestu kilku stron, ale już w pierwszym tomie (części) znajdujemy bardzo obszerny (s. 49–215) studyum znanego szwedzkiego historyka pochodzenia estońskiego Aleksandra Loita (1925–2021), zatytułowane *Reformation und Konfessionalisierung in den ländlichen Gebieten der baltischen Lande von ca. 1500 bis zum Ende der schwedischen Herrschaft*. Jest to prezentacja problemu na szerokim tle (z zarysem dziejów średniowiecznych Inflant czy nawet ich prehistorii), z uwzględnieniem gospodarczych, społecznych i politycznych uwarunkowań, z omówieniem organizacji kościelnej, nauczania i duszpasterstwa, funkcjonowania duchowieństwa, także życia religijnego i duchowego na poziomie parafii (gmin), z podjęciem takich zagadnień, jak m.in. edukacja, wyobrażenia religijne ludności chłopskiej czy nawet procesy o czary. Kontynuacją rozważań Loita jest w trzeciej części nieco skromniejsze objętościowo studyum estońskiego historyka Enna Tarvela (1932–2021), zatytułowane *Kirche und Bürgerschaft in den baltischen Städten im 16. und 17. Jahrhundert* (s. 17–99). Wychodząc od stosunków wyznaniowych w Inflantach w średniowieczu, autor omawia wprowadzenie reformacji w poszczególnych miastach inflanckich, następnie aktywności prawosławia w okresach moskiewskiej obecności w Inflantach, kwestie relacji między katolicyzmem a protestantyzmem w miastach inflanckich w obszarze wpływów polsko-litewskiej Rzeczypospolitej, zarówno w Inflantach żadźwińskich, jak i w Kurlandii oraz Inflantach Polskich. W porównaniu z tekstem Loita zaletą artykułu Tarvela jest uwzględnienie czynnika polsko-litewskiego w omawianiu relacji religijnych w Inflantach w okresie nowożytnym. Tarvel zresztą uzupełnia bibliografię Loita, ale w obu przypadkach widoczny jest brak wykorzystania nowszej polskiej literatury (jak np. artykuł Anny Ziemlewskiej o rozruchach kalendarzowych w Rydze,

opublikowany po angielsku w „Acta Poloniae Historica”³, czy kilku moich tekstów po niemiecku o powiecie piltyńskim⁴).

Na kontrapunkcie w publikacji zostały też zawarte materiały o charakterze czysto informacyjnym, jak np. w pierwszej części mapy Inflant (z uwzględnieniem Ingrii i południowej Finlandii) pokazujące obszary zasięgu poszczególnych miejscowych języków (bez niemieckiego czy np. polskiego) w XVI i XVII w., podziały polityczne Inflant w różnych okresach czy strukturę Kościoła luterańskiego. W trzeciej części podobny charakter mają plany miast z obszernymi legendami: Dorpatu, Mitawy, Narwy, Rygi, Rewla czy Wenden. Z kolei w czwartej części otrzymujemy np. zestawienie władców (mistrzów krajowych od Woltera von Plettenberga począwszy, władców Szwecji, Danii, także z czasów unii kalmarskiej, Moskwy i Rzeczypospolitej) i urzędników świeckich i duchownych: szwedzkich gubernatorów, polsko-litewskich wojewodów, katolickich biskupów i luterańskich superintendentów, ale także prawosławnych metropolitów Dorpatu i Fellina z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVI w. To w sumie bardzo przydatne zestawienie przygotował Magnus von Hirschheydt (s. 27–38). Mamy też genealogiczny przegląd dynastii Kettlerów (Matthias Asche) oraz dwa zbiorowe opracowania typu *Herrscherikonographie* (wizerunki władców) – ostatnich XVI-wiecznych książąt-biskupów oraz władców Kurlandii.

Spośród krótszych tekstów należy – tytułem przykładu – odnotować w pierwszej części te dotyczące początków piśmiennictwa estońskiego (Raimo Raag, s. 217–246) oraz łotewskiego (Pēteris Vanags, s. 263–284) czy w czwartej części omówienia estońskiej (Juhan Kreem, s. 99–121) i łotewskiej (Valda Kļava, s. 123–146) historiografii dotyczącej reformacji w Inflantach. Ogólnie można powiedzieć, że wiele opracowań dotyczy historii kultury i sztuki w kontekście przełomu reformacyjnego, a cała seria ma charakter otwarty – na pewno nie wyczerpuje tematu reformacji w krajach bałtyckich (Inflantach), ale oferuje dużo ciekawego materiału. Jej cechą charakterystyczną jest stosunkowo wąskie grono autorów i to, że niektórzy z nich występują wielokrotnie (jak łotewski historyk sztuki Ojārs Spāritis czy estońska historyczka sztuki Krista Kodres).

Przechodząc natomiast do najnowszego tomu, to jego koncepcję można odczytać jako próbę i kontynuacji, i uzupełnienia tomów wydanych w latach 2009–2012. Wiadac to chociażby po znamennym rozszerzeniu grona wydawców o dwie osoby. Pierwszym, który dołączył, jest Mathias Niendorf z Uniwersytetu w Greifswaldzie, wybitny badacz dziejów Litwy i litewskiej świadomości narodowej, autor świeżo opublikowanej w języku niemieckim historii Litwy. Drugim nowym redaktorem jest Patrick Schiele, młody historyk, doktorant Matthiasa Aschego, zajmujący się dziejami uniwersytetów w epoce wczesnonowożytnej, obecnie współpracownik Reformationsgeschichtliche Forschungsbibliothek w Wittenberdze.

³ Anna ZIEMLEWSKA, *The „Calendar Upheavals” in Riga (1584–1589)*, *Acta Poloniae Historica*, t. 96: 2007, s. 87–111.

⁴ Przykładowo: Bogusław DYBAŚ, *Stift Pilten oder Kreis Pilten? Ein Beitrag zur konfessionellen Politik Polen-Litauens in Livland im 17. Jahrhundert*, [in:] *Konfessionelle Pluralität als Herausforderung. Koexistenz und Konflikt in Spätmittelalter und Frühen Neuzeit*. Winfried Eberhard zum 65. Geburtstag, hrsg. v. Joachim BAHLCKE, Karen LAMBRECHT, Hans-Christian MANER, Leipzig 2006, s. 507–520.

Książka ma dość skomplikowaną strukturę, którą w pewnym zakresie można odczytać jako chęć kontynuacji, ale i uzupełnienia wydanych wcześniej czterech tomów. Została przez wydawców zaopatrzona zarówno w przedmowę (*Vorwort*, s. V–VI), jak i wprowadzenie (*Einleitung*, s. 1–5). Publikację dedykowano zmarłemu w 2020 r. Antonowi Schindlingowi (s. VII). Zamysł kontynuacji wcześniejszych tomów jest wyraźnie zadeklarowany już w przedmowie, gdzie jest mowa o tym, że jest to piąty tom serii, który wychodząc od przełomowego tzw. czasu siodła (*Sattelzeit* wedle Reinharta Kosellecka), czyli mniej więcej okresu 1770–1840, stawia sobie za cel ukazanie różnych zjawisk związanych z funkcjonowaniem środowisk protestanckich w krajach bałtyckich aż po rok 1918, czyli powstania niepodległych państw Estonii, Łotwy i Litwy. Inaczej niż w pierwszych czterech tomach wydawcy postanowili w szerokim zakresie uwzględnić problematykę protestantyzmu litewskiego, a włączenie do zespołu Mathiasa Niendorfa wydaje się w tym kontekście rozwiązaniem optymalnym. Ten koncept – poszerzenia perspektywy badawczej zarówno chronologicznej, jak i geograficznej – jest rozwinięty we wprowadzeniu. W rozumieniu wydawców rozszerzenie spojrzenia o Litwę, kraj o tradycji głównie katolickiej, związany z dawną Rzeczpospolitą, daje stosowny kontrast w problematyce konfesjonalizacji. Oczywiście, wobec uwzględnienia nowszych epok, bardzo istotne stało się podjęcie kwestii kształtowania się świadomości narodowej społeczności żyjących na badanym terenie. Wreszcie problemem, przed którym stanęli wydawcy, była sprawa terminologii, użycia wspólnego dla regionu określenia „bałtycki” (*baltisch*). W tej kwestii, jak pamiętamy, wydawcy wypowiadali się w pierwszej części serii; rozszerzenie pola zainteresowania o Litwę uaktualniło problem wobec upowszechnienia po 1918 r. określenia „państwa (republiki) bałtyckie” dla wszystkich nowo powstałych trzech państw regionu: Estonii, Łotwy oraz Litwy, ale bez Finlandii. Ogólnie można powiedzieć, że zakres tego tomu został ograniczony do historycznego obszaru tych trzech państw, już bez Anglii czy właśnie Finlandii.

Zagadnieniu temu poświęcony jest programowy artykuł jednego z wydawców – Wenera Buchholza – zatytułowany *Estland, Livland, Kurland und Litauen vom 16. Jahrhundert bis 1918. Der geographische und politische Raum und das Problem der quellengemäßen Sprache* (s. 9–47). Na szerokim tle rozważań o historycznej terminologii i treściowej zawartości pojęć określających historyczne regiony i społeczeństwa autor stawia następujące pytania (s. 16): 1) jakie kluczowe społeczno-polityczne pojęcia konstituowały świadomościowy horyzont i samoświadomość niemieckiej (czy niemieckojęzycznej) mniejszości trzech rosyjskich prowincji bałtyckich; 2) jakie dawniejsze „zestawy pojęciowe” (*Wortkörper*) były ze swoim nowoczesnym, XX-wiecznym znaczeniem rzutowane retrospektywno-teleologicznie na wcześniejsze epoki przed „czasem siodła”; wreszcie 3) od kiedy używa się pojęć „niemiecko-bałtycki” (*deutschbaltisch*), „Niemiec bałtycki” (*Deutschbalte*) czy *Baltikum*. Wnioski autora sprowadzają się do konstatacji, że do pierwszej wojny światowej ludność niemiecka prowincji bałtyckich zachowywała raczej swoją odrębną (estlandzką, inflancką czy kurlandzką) świadomość, że nie doszło do wykształcenia się wielkiego niemieckiego „bałtyckiego szczepu”. To widać wyraźnie w źródłach i to *ex negativo* potwierdza główne tezy badań nad nacjonalizmami, mianowicie że język nie może być podstawą ukształtowania świadomości narodowej oraz że to państwo tworzy naród, bez stosownych narzędzi władzy państwowej powstanie narodu nie jest możliwe. Z tą ostatnią tezą można oczywiście z polskiej,

ale chyba nie tylko polskiej perspektywy dyskutować. W każdym razie autor stwierdza, że pojęcie „niemiecko-bałtycki” jest konstruktem dopiero XX-wiecznym, który służył m.in. teleologicznemu, retrospektywnemu kształtowaniu mitu o wspólnej niemieckiej historii i kulturze w Inflantach od średniowiecza i także w ukształtowanych w czasach nowożytnych krajach na tym obszarze w wyniku podziałów politycznych. Ta teza z pewnością jest godna uwagi w syntetycznych spojrzeniach na dzieje regionu.

Recenzowany tom jest nie tylko dużo obszerniejszy od każdego z poprzednich, wyszedł w innej serii wydawnictwa Aschendorff, lecz także ma nadaną wewnętrzną, w miarę zrównoważoną strukturę, czego brakowało poprzednim częściom. Oprócz omówionego już artykułu Wenera Buchholza, jedynego w części zatytułowanej *Methodische Grundlagen*, książka jest podzielona na cztery części, a każda z nich zawiera po trzy do sześciu tekstów. Mimo położenia akcentu na XIX i XX stulecie część pierwsza została zatytułowana *Evangelische Glaubenspraxis in der Frühen Neuzeit*. Otwiera ją krótki i miejscami dość powierzchowny artykuł wspomnianego Aleksandra Loita o stosunku Kościoła luterńskiego do innych wyznań na terenie bałtyckich prowincji Szwecji w XVII w. (s. 51–64). Powierzchnowa wydaje się prezentacja kontrreformacyjnych działań ze strony polsko-litewskiej Rzeczypospolitej, autor akcentuje bowiem szerokie plany jezuitów i Antonia Possevino, nie dostrzega natomiast geopolitycznych zabiegów konfesjonalizacyjnych (katolickich) bezpośrednio po odbiciu Inflant przez Stefana Batorego z rąk moskiewskich. W odniesieniu do Żydów autor zauważa, że w Łatgalii (Inflantach Polskich) byli oni o wiele bardziej tolerowani niż w prowincjach szwedzkich, gdzie zgodę na ich osiedlanie mógł wydać wyłącznie król, i to pod warunkiem ich przejścia na luteranizm. Warto jednak zauważyć, że także w Kurlandii tolerancja wobec Żydów była zdecydowanie większa⁵. W sumie autor obok katolików i Żydów poświęca uwagę prawosławnym, kalwinistom i anglikanom, synkretystom i pietystom, szczególnie interesujące są zaś rozważania na temat trwania starych wierzeń ludowych (czyli zwyczajów pogańskich).

W związku z rozszerzeniem perspektywy o Litwę trzy kolejne teksty dotyczą reformacji i protestantyzmu w Wielkim Księstwie Litewskim. Dainora Pociūtė w obszernym tekście (s. 65–103) omawia protestanckie wyznania wiary we wczesnym okresie litewskiej reformacji: Abrahama Kulwiecia (1543), korespondencję Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” z nuncjuszem Luigim Lippomano (1556), *Wyznanie wiary Kościoła Wileńskiego* (1559), wreszcie Mikołaja Paca (1566). Dwa kolejne teksty dotyczą kalwinistów w Wielkim Księstwie Litewskim. Wybitna litewska znawczyni dziejów reformacji Ingė Lukšaitė zajmuje się tym zagadnieniem w odniesieniu do XVI i XVII w., próbując uchwycić swoiste cechy litewskiej reformacji (s. 105–128). Odwołuje się przy tym do paradygmatu konfesjonalizacji i przychyła się do hipotez Michaela G. Müllera i Winfrieda Eberharda o szczególnych i odrębnych cechach tego zjawiska w odniesieniu

⁵ Zob. Tatjana ALEKSEJEVA, *Die Juden im Herzogtum Kurland*, [in:] *Das Herzogtum Kurland 1561–1795. Verfassung, Wirtschaft, Gesellschaft*, [Bd. 1], hrsg. v. Erwin OBERLÄNDER, Ilgvars MISAŅS, Lüneburg 1993, s. 153–168; eadem, *Jüdisches Schicksal im Herzogtum Kurland im 17. und 18. Jahrhundert*, [in:] *Das Herzogtum Kurland 1561–1795. Verfassung, Wirtschaft, Gesellschaft*, Bd. 2, hrsg. v. Erwin OBERLÄNDER, Lüneburg 2001, s. 239–276.

do Europy Środkowo-Wschodniej. Jedyny w tomie (i w ogóle w całym projekcie) polski historyk – Wojciech Kriegseisen – zajmuje się z kolei aspektami rozwoju Kościoła reformowanego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVIII w. (s. 129–142). Stwierdza, że przynajmniej w pierwszej połowie stulecia istniejący system charytatywny i opieki (w tym zdrowotnej) nad współwyznawcami, pewnego rodzaju zorganizowana „polityka społeczna” Kościoła reformowanego, sprawiała, że w porównaniu z Wielkopolską i Małopolską był on dużo odporniejszy na aktywność kontrreformacyjną. Część tę kończy artykuł fińskiego badacza Jouko Talonena, który zajmuje się wpływami wspólnoty herrnhuckiej w regionie bałtyckim od XVIII do XX w. (s. 143–156). Herrnhuci pojawili się w Inflantach w latach trzydziestych i czterdziestych XVIII w. (główny ich protektor, hrabia Nicolaus Ludwig von Zinzendorf, odwiedził Rygę i Rewel we wrześniu 1736 r.), a jednym z centrów ich działalności był Wolmar. Rozkwit nastąpił po 1817 r., co autor argumentuje przychylnym stosunkiem do tego typu ruchów cara Aleksandra I. Złota era wpływów herrnhutów w Inflantach nastąpiła w latach trzydziestych i czterdziestych XIX w., kiedy ich liczebność sięgała nawet 70 tys. Oprócz Wolmaru duże ich skupiska były w regionie na południe od Dorpatu oraz na wyspie Ozylii. Herrnhutyzm przetrwał głównie w Estonii do dzisiaj. W dziejach kraju, ze względu na swój charakter i ideowe, duchowe oblicze, miał duże znaczenie społeczne, kulturalne, w tym dla ruchów narodowych. W tym pierwszym aspekcie dotyczyło to zwłaszcza chłopstwa w dobie reform początków XIX w., w tym zniesienia pańszczyzny (1816, 1819). Autor sugeruje także wpływ herrnhutyizmu na proces budzenia się świadomości narodowej Estończyków i Łotyszy. Osobną część swojego artykułu poświęca XX-wiecznym badaniom nad herrnhutyżmem w krajach bałtyckich.

Kolejna część tomu, zatytułowana *Sprache und nationale Bewegungen*, składa się z trzech tekstów, w których autorki/autorzy omawiają kolejno język litewski (Liane Klein, s. 159–182), estoński (Raimo Raag, s. 183–210) i łotewski (Pēteris Vanags, s. 211–235) w kontekście ich ewolucji dokonującej się od początków po rok 1918. Z uwzględnieniem bardzo różnych uwarunkowań ewolucja ta przebiegała od języków ludowych do skodyfikowanego i „uzgodnionego” języka narodowego. W tych procesach reformacja i konfesjonalizacja, chęć dotarcia z religijnym przesłaniem do szerokich grup społecznych, odgrywały oczywiście bardzo istotną rolę. Autorzy omawiają pojawienie się piśmiennictwa w danym języku, szkolnictwo czy ujednolicanie języka (np. w przypadku języka estońskiego). Jako niespecjaliści trudno mi bardziej szczegółowo analizować te trzy teksty, ale wydaje się, że w jakimś sensie stoją one w opozycji do przytoczonej przez Wernera Buchholza tezy o roli języków w kształtowaniu się narodów.

W części „językowej” mamy do czynienia z w pewnym sensie jednolitą formułą tekstów, pisanych niejako „na zamówienie”. W pewnym stopniu odnosi się też do części kolejnej, zatytułowanej *Nationale Bewegungen des 19. und frühen 20. Jahrhunderts*. Aż cztery kolejne teksty noszą tytuły zaczynające się od słów: „Protestantismus und nationale Bewegung...”. Juhan Kreem (s. 239–252) pisze o Estończykach, a Valda Kļava (s. 253–278) o Łotyszach. Kreem dużo uwagi poświęca głównym protagonistom estońskiego ruchu narodowego, jak Jakob Hurt czy Carl Robert Jakobson. Konstatując, że luteranizm był dominującym wyznaniem w guberniach estlandzkiej i liwlandzkiej (w tej pierwszej sięgając 90% społeczeństwa), jednocześnie analizuje problem stosunku luteranizmu do kwestii narodowej oraz sprzeczność między chrześcijańską tradycją,

w dawnych Inflantach niemiecką, a opozycyjnym wobec niej estońskim ruchem narodowym, nawiązującym niekiedy nawet do pogaństwa. O ile wnioski Kreema są w swej wymowie dość ambiwalentne, o tyle z perspektywy łotewskiej (V. Kļava) wpływ luteranizmu na kwestię narodową wydaje się dużo większy i jednoznacznie pozytywny. Autorka widzi go w aktywności herrnhutów, wsparciu rozwoju łotewskiego piśmiennictwa oraz systemu edukacyjnego, w rezultacie – kształtowania się wykształconej warstwy Łotyzy. W jej przekonaniu łotewska świadomość narodowa rozwijała się na obszarach o dominacji protestanckiej, gdy tymczasem w Łatgalii, gdzie dominował „polski katolicyzm”, kształtowała się specyficzna łatgalska tożsamość narodowa (s. 278).

W tej grupie dotyczący Litwinów artykuł Silvy Pocyte (s. 279–303), w porównaniu z poprzednimi, musiał przede wszystkim uwzględniać dominację tradycji katolickiej na terenach litewskich. Niemniej autorka widzi wpływ protestancki na kształtowanie narodu litewskiego co najmniej w dwóch obszarach: po pierwsze, w impulsach, które szły od XVI w. z terenu protestanckich Prus Wschodnich, po drugie, w datującej się także od XVI w. tradycji protestantyzmu w samym Wielkim Księstwie Litewskim. Autorka dostrzega też sąsiedni kontekst niemieckobałtycki. Ostatni z tej grupy tekst, pióra Riho Altnurmego (s. 305–321), dotyczy ruchu narodowego Niemców bałtyckich. Autor przede wszystkim dostrzega różnicę w podejściu do zagadnienia badaczy estońskich i niemieckobałtyckich, następnie analizuje m.in. tożsamość konfesyjną Niemców bałtyckich w ich stosunku do luteranizmu i nacjonalizmu, stosunek duchowieństwa prowincji bałtyckich do nacjonalizmu, rolę herrnhutów, a także procesy rusyfikacyjne pod koniec XIX w. W ujęciu autora ruch narodowy Niemców bałtyckich w XIX i na początku XX w. rozwijał się w konfrontacji i rywalizacji z narodowymi ideami rosyjskimi oraz narodowymi dążeniami estońskimi i łotewskimi. W stosunku do narodowych tendencji w Rzeszy Niemieckiej początkowo wykazywał pewną specyfikę, ale w pierwszych dziesięcioleciach XX w. można mówić o zbliżeniu na tym polu. Widoczne też jest wsparcie ze strony Kościoła luteranckiego, który narodowym ideom nadawał teologiczną konotację i w niemieckobałtyckiej tożsamości zajmował istotne miejsce.

W tej części autorem kolejnego artykułu jest Sebastian Rimestad, podejmujący zagadnienie relacji między protestantyzmem a prawosławiem w krajach bałtyckich (obecnych Estonii i Łotwie; s. 323–345). Relacje te autor widzi w czterech fazach. Pierwsza to okres od początku luteranizmu w XVI w. do początków wieku XIX, w której w zasadzie trudno mówić o jakichś intensywniejszych stosunkach między obu wyznaniem, raczej o dominacji luteranizmu. Druga faza wiąże się z działalnością carskiej administracji w kierunku zniesienia uprzywilejowanego stanowiska Kościoła luteranckiego. Jej dość nieoczekiwanym efektem była konwersja ok. 100 tys. estońskich i łotewskich chłopów na prawosławie w latach 1845–1848, która dość gwałtownie zmieniła sytuację wyznaniową w Inflantach i doprowadziła do ostrej konfrontacji między obu wyznaniem. Trzecią fazę charakteryzuje spór między „germanizacją” a „rusyfikacją”, a także konflikt narodowościowy i wykorzystywanie w nim argumentacji wyznaniowej oraz konfesji jako czynnika rozróżniającego strony sporów. Faza ta dała początek procesom sekularyzacji i odchodzenia od Kościołów w społeczeństwach łotewskim i estońskim, charakterystycznym w fazie czwartej od przełomu stuleci XIX i XX. Kwestie wyznaniowe znalazły się ponadto w cieniu wydarzeń politycznych, szczególnie w okresie rewolucji 1905–1907 oraz pierwszej wojny światowej.

Ostatni w tej części artykuł (s. 347–377) ma odmienny charakter niż pozostałe. Jego autorką jest zmarła podczas prac nad książką Trude Maurer (1955–2017), a poświęcony jest problematyce konfesyjno-etnicznej Uniwersytetu w Dorpacie (obecnie Tartu; w 1893 r., w ramach procesów rusyfikacyjnych w dawnych Inflantach, miasto przemianowano na Jurjew, w nawiązaniu do nazwy istniejącego w tym miejscu ruskiego grodu założonego w 1030 r. przez Jarosława Mądrego). Dorpacki uniwersytet, założony w 1632 r. przez Gustawa Adolfa (w pewnym sensie jako kontynuacja wcześniejszego kolegium jezuickiego), przeżywał zmienne koleje losu. Reaktywowany w 1802 r. przez cara Aleksandra I, przebył też ciekawą drogę w „wieku nacjonalizmów”. W swoim erudycyjnym artykule autorka widzi tę drogę w trzech podstawowych aspektach: 1) Dorpat jako protestancki uniwersytet imperium rosyjskiego, 2) Dorpat jako niemiecki uniwersytet w imperium rosyjskim, wreszcie 3) Jurjew jako zrusyfikowany uniwersytet dorpacki. Obok czynników niemiecko-luterańskiego i rosyjsko-prawosławnego jednak dla rozwoju uniwersytetu istotna była emancypacja narodowości łotewskiej i przede wszystkim estońskiej, co zakończyło wspomnianą ewolucję utworzeniem w 1919 r. estońskiego Uniwersytetu Tartu.

Ostatnia część książki jest zatytułowana *Literatur, Musik und Bildende Kunst im Kontext der nationalen Bewegungen* i składa się z sześciu artykułów. Dwa pierwsze poświęcone są historii muzyki. Vilis Kolms z ryskiej Akademii Luterańskiej daje przegląd protestanckiej (luterańskiej) muzyki kościelnej w krajach bałtyckich od początku do XIX w. (s. 381–409). Głównie z akcentem na Łotwę autor prezentuje najważniejsze postacie i twórców w tym obszarze w początkach reformacji (m.in. Andreas Knöpken), w okresie szwedzkiego panowania oraz w początkach XIX w. Jego rozważania bazują na niepublikowanym opracowaniu Elmara Arro (1899–1985) z 1981 r. Drugi muzykologiczny tekst, którego autorką jest Danute Palionytė-Banevičienė, to krótki przyczynek, kilka uwag do ruchu chórów śpiewających na Litwie, zwłaszcza na zamieszkałych przez Litwinów terenach Prus Wschodnich (Mała Litwa). Tu głównym centrum tego ruchu była Tylża. Kolejny tekst, którego autorem jest związany z Osnabrück i Tallinem niemiecki literaturoznawca Martin Klöcker, jest próbą postawienia problemu relacji między protestantyzmem a niemiecką literaturą na terenie krajów bałtyckich. Ze względu na dominujący niemiecki charakter reformacji w wydaniu luterańskim, która odniosła szybki i jednoznaczny sukces na terenie Inflant, ten związek wydaje się oczywisty. Autor omawia m.in. najważniejszych pisarzy języka niemieckiego na terenie Inflant, wśród których było wielu pastorów, znaczenie luterańskiego duchowieństwa dla rozprzestrzeniania się literatury niemieckiej, popularne gatunki literackie, w tym poezję, a także sposób przedstawiania świata i środowisk protestanckich w literaturze.

Dwa kolejne artykuły poświęcone historii sztuki wyszły spod pióra „weteranów” projektu, Kristy Kodres oraz Ojārsa Spārītisa, którzy wielokrotnie publikowali swoje opracowania we wcześniejszych tomach. Krista Kodres (s. 449–486) omawia w swoim obszernym tekście rytuały pogrzebowe oraz nagrobki (miejsca pochówku) w luterańskich gminach w Estonii, Inflantach i Kurlandii w XVI i XVII w. Analizuje przedstawienie śmierci w nauczaniu luterańskim, kształtowanie się stosownych norm w kościelnych ordynacjach oraz ich przestrzeganie, wreszcie organizację przestrzeni pochówków w kościołach, ikonografię oraz inskrypcje na nagrobkach oraz epitafiach. Równie obszerny tekst Ojārsa Spārītisa (s. 487–523) o architekturze sakralnej ma szerszy zakres

chronologiczny – od początków reformacji do początków XX w., ale koncentruje się na obszarze dzisiejszej Łotwy. Autor oczywiście nie jest w stanie wyczerpać całości zagadnienia, porusza wybrane wątki, w tym ryskie spory o budowę sakralne, oddziaływanie renesansu włoskiego i niderlandzkiego, a nawet wpływy hugenockie na budownictwo kościelne. Analizuje także, jak wyglądała budowa kościołów pod panowaniem szwedzkim, a następnie rosyjskim. Ponadto sporo miejsca poświęca Kurlandii: kurlandzkiej ordynacji kościelnej z 1572 r. oraz budownictwu kościołów oraz organizacji miejsc pochówków w dobrach szlachty kurlandzkiej. Ostatnim w tej części i całym tomie jest krótki artykuł (s. 525–535) Ireny Vaišvilaitė, litewskiej historyczki i dyplomarki. Jej tekst jest poświęcony architekturze i sztuce w gminach protestanckich (reformowanych) w Wielkim Księstwie Litewskim, w kontekście zwłaszcza multikonfesyjności tego kraju. Okazuje się, że pod względem artystycznym obserwuje się wiele podobieństw między świątyniami kalwinistów, luteranów, katolików, prawosławnych, a nawet synagogami.

Zarówno recenzowaną publikację, opublikowaną przed dwoma laty, jak i wcześniejsze cztery tomy, należy uznać za poważne osiągnięcie naukowe, chociażby z powodu obszerności i różnorodności zaprezentowanego materiału. Jest to materiał ciekawy nie tylko z punktu widzenia dziejów reformacji, procesów konfesjonalizacji, lecz także różnych aspektów kształtowania się nowoczesnych narodów, ponadto historii sztuki i kultury. Ważnym aspektem całej tej serii jest włączenie się do dyskusji nad kluczowym dla tego regionu Europy pojęciem „bałtycki”. Można powiedzieć, że przy pewnych niekonsekwencjach w pierwszych czterech tomach ostatecznie w ostatnim tomie zwycięża zakres „klasycznych” średniowiecznych i nowożytnych Inflant, względnie – dla XIX w. – bałtyckich prowincji Rosji, do których dołącza się Litwę. Tu jednak jest pewna ambiwalencja – czy chodzi o Litwę w wąskim, etnicznym rozumieniu, czy o Wielkie Księstwo Litewskie. Należy jednak podkreślić, że takie rozszerzenie jest bardzo cenne, ale moim zdaniem w większym stopniu powinny zostać uwzględnione wpływy polsko-litewskie w Łatgalii, z czego *nota bene* autorzy zdają sobie sprawę⁶. Wydaje się, że wydawcy całej serii, łącznie z omawianym tu tomem, poza oczywiście Mathiasem Nienendorfem, nie prowadzili bezpośrednich badań nad dziejami regionu, którym się zajmują, raczej podchodzą do prezentowanych problemów „z zewnątrz”. Takie podejście ma oczywiście wiele zalet, ponieważ pozwala spojrzeć z szerszej perspektywy na stawiane problemy, ale ma również pewne wady – w przypadku pierwszych czterech tomów dobór autorów, pochodzących z krajów „postinflanckich” jest zastanawiający. Z jednej strony mamy dużą powtarzalność autorów (zwłaszcza Ojārs Spāritis oraz Krista Kodres), z drugiej strony brak w którymkolwiek tomie zajmującego się wiele lat badaniami nad inflancką reformacją i reformacją, a także herrnhutami łotewskiego badacza Gvido Straubego. Z pewnością uderza brak zainteresowania ze strony wydawców polskimi badaniami (poza tekstem Wojciecha Kriegseisena). Dotyczy to zarówno badań nad Inflantami, jak i przede wszystkim nad reformacją i protestantyzmem w Wielkim Księstwie Litewskim (jak choćby prace Andrzeja Gila czy Tomasza Kempy).

⁶ Wskazuje na to tekst opublikowany na ostatniej stronie okładki pierwszego tomu wcześniejszej serii (2009).

Te uwagi nie zmniejszają oczywiście potencjału zarówno recenzowanego tu ostatniego tomu, jak i poprzednich czterech. W ostatnim tomie wyraźnym plusem jest nadanie mu tematycznej struktury, czego zabrakło w poprzednich pracach. Tom jest zaopatrzony w indeksy miejscowości i osób (poprzednie tomy mają niezbyt poręczny, zbiorczy – osób, nazw geograficznych oraz rzeczowy – indeks dla wszystkich tomów w tomie ostatnim). Tak czy inaczej recenzowana publikacja wraz z poprzednimi czterema stanowi ważne naukowe wydarzenie oraz punkt wyjścia do dalszych badań i dyskusji.

Bogusław Dybaś*

 <https://orcid.org/0000-0003-1216-3061>

BIBLIOGRAFIA

- Aleksejeva, Tatjana. "Die Juden im Herzogtum Kurland." In *Das Herzogtum Kurland 1561–1795. Verfassung, Wirtschaft, Gesellschaft*, edited by Erwin Oberländer and Ilgvars Misāns, 153–168. Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 1993.
- Aleksejeva, Tatjana. "Jüdisches Schicksal im Herzogtum Kurland im 17. und 18. Jahrhundert." In *Das Herzogtum Kurland 1561–1795. Verfassung, Wirtschaft, Gesellschaft*, vol. 2, edited by Erwin Oberländer, 239–276. Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 2001.
- Asche, Matthias, Werner Buchholz, Mathias Niendorf, Patrick Schiele and Anton Schindling, eds. *Protestantismus in den baltischen Landen und in Litauen. Nation und Konfession vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Münster: Aschendorff Verlag, 2021.
- Asche, Matthias, Werner Buchholz and Anton Schindling, eds. *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721*, vol. 1–4. Münster: Aschendorff Verlag, 2009–2012.
- Dybaś, Bogusław. "Stift Pilten oder Kreis Pilten? Ein Beitrag zur konfessionellen Politik Polen-Litauens in Livland im 17. Jahrhundert." In *Konfessionelle Pluralität als Herausforderung. Koexistenz und Konflikt in Spätmittelalter und Frühen Neuzeit*, edited by Winfried Eberhard, Joachim Bahlcke, Karen Lambrecht and Hans-Christian Maner, 507–520. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2006.
- Pistohlkors, Gert von, ed. *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*. Berlin: Siedler, 1994.
- Ziemlewska, Anna. "The 'Calendar Upheavals' in Riga (1584–1589)." *Acta Poloniae Historica* 96 (2007): 87–111.

* Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu;
Instytut Historii, Polska Akademia Nauk

 dybas@umk.pl